

▲ Hulst, St. Willibrord, ontwerp voor neogotische torenspits van P.J.H. Cuypers uit 1877 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

► Hulst, St. Willibrord met moderne torenspits uit 1957 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

◀ Hulst, St. Willibrord, prijsvraagontwerp van C.W. Royaards uit 1950 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Hulst, St. Willibrord, prijsvraagontwerp van O.U. Pouderoyen uit 1950 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Hulst, St. Willibrord, prijsvraagontwerp van P.H.N. Briët uit 1950 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Hulst, St. Willibrord, prijsvraagontwerp van J. Brouwer uit 1950 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

'LEUGENS TEGEN DE GESCHIEDENIS'?

KEUZEPROBLEMEN BIJ
HERSTEL VAN TORENS
IN DE TWINTIGSTE EEUW

THOMAS H. VON DER DUNK

Bij nagenoeg elke ingrijpende restauratie van een beeldbepalend monument ontstaat discussie of dit de gelegenheid is om storende latere toevoegingen te verwijderen, of om het gebouw zelfs in oorspronkelijke staat te herstellen. Ook

na de brand in de Nôtre Dame in Parijs op 15 april 2019 vielen dergelijke geluiden te vernemen: geen modieuze fratsen van hedendaagse architecten graag, herstel 'gewoon' het oorspronkelijke bouwwerk!

RESTAUREREN: RECONSTRUEREN, FANTASEREN OF MODERNISEREN?

Dat het bij een middeleeuwse kathedraal niet eenvoudig is om te bepalen wat het 'oorspronkelijke bouwwerk' is, is een tweede. Nog afgezien van de ingrijpende restauratie van Eugène Viollet-le-Duc, die feitelijk bij velen hun voorstelling van het 'oorspronkelijke bouwwerk' bepaalt.¹

Juist zijn aanpak, waarvan het resultaat inmiddels door het patina van de geschiedenis sacrosanct geworden was, getuigde van wat nu als modieuze fratsen zou kunnen worden beschouwd. Ze vloeide voort uit het idee dat het verleden maakbaar was, en dat, om de bekende woorden uit zijn eigen *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIIe siècle* (1866) te citeren, 'restaurer un édifice, ce n'est pas l'entretenir, le réparer ou le refaire, c'est le rétablir dans un état complet qui peut n'avoir jamais existé à un moment donné'.² Viollet-le-Duc's Nederlandse geestverwant Pierre Cuypers ontzag zich dan ook niet om tussen 1864 en 1891 twee barokke koepels van de Munsterkerk in Roermond te slopen en te vervangen door een volledig bijeengefantaseerde neoromaanse tweetorenfaçade.³ Gotischer dan de echte gotiek: dat was bij veel van zijn andere kerkrestauraties het resultaat geweest, net als bij de Nôtre Dame.⁴

Dat nooit weer! Zo luidde de gedachte die na de eeuwwisseling bij een nieuwe generatie baan brak. Dat vertaalde zich in 1917 in de *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en uitbreiding van oude bouwwerken* van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond. Deze gingen functioneren als richtlijnen van het in 1918 opgerichte en door Jan Kalf geleide Rijksbureau voor de Monumentenzorg: behouden gaat voor vernieuwen, respect voor de bouwgeschiedenis staat voorop, en eventuele aanvulling moet omwille van de historische eerlijkheid in eigentijdse bouwstijl geschieden.⁵

Zeer duidelijk valt die koersverlegging te constateren bij de restauraties aan de Utrechtse Domtoren (1901-1929).⁶ Onder de eerste restauratiearchitect Ferdinand Nieuwenhuis werden meer pinakels en hogels aangebracht dan de toren ooit had bezeten. Speciaal het spitsje werd het slachtoffer van deze gotiseringstenden. Het nog authentieke exemplaar uit 1382 werd in 1910 ingevolge een fout geïnterpreteerde prent van Pieter Saenredam verhoogd.⁷ Tevens werd het van de nodige extra ornamentiek voorzien, om het dramatische daklandschap te creëren dat Cuypers als gotisch ideaal voor ogen stond maar voor Kalf 'een leugen tegen de geschiedenis' was.⁸ Nieuwenhuis' opvolger George van Heukelom ging in Kalfs geest veel terughoudender te werk: hij wilde niet gissen waar gegevens ontbraken.⁹

Hoe beeldbepalender, hoe heviger de discussie. Tot de meest beeldbepalende gebouwen behoren torens, die daarom vaak als stedelijk waarmerk gelden. Tege-

lijk behoren ze tot de meest kwetsbare bouwwerken; in een oorlog sneuvelen onvermijdelijk de nodige torens, en in vreedstijd kan een blikseminslag (of een nalatige loodgieter) desastreuus zijn. Het meest tot de verbeelding sprekende brandslachtoffer bij de Nôtre Dame was de fameuze *flèche* van Viollet-le-Duc. Geen authenticiteit middeleeuws maar een neogotisch gevaarte, en daarmee ooit een moderne toevoeging aan een zes eeuwen ouder gebouw. Anno nu mag die volgens sommigen echter niet door een nieuwe moderne toevoeging worden vervangen, omdat dat de authenticiteit van het geliefde monument zou schaden.

TORENS ALS OORLOGSSLACHTOFFER

Ook aan Nederlandse torens zijn in de afgelopen honderd jaar beschietingen, bombardementen en branden niet voorbijgegaan. Zeker in het laatste jaar van de Tweede Wereldoorlog, toen het front langs de grote rivieren liep. In het rivierengebied moeten in dorpen veel oude kerktorens verloren zijn gegaan, soms inclusief het kerkgebouw zelf.

Een systematisch overzicht van deze oorlogsschade ontbreekt.¹⁰ Onze kennis van de wederopbouw beperkt zich bovendien voornamelijk tot de stedelijke kernen; van belang zijn hier de torens van de Martinikerk in Doesburg, de Catharinakerk in Doetinchem, de Eusebiuskerk in Arnhem, de Stevenskerk in Nijmegen, de Cunerakerk in Rhenen, alsmede in Middelburg zowel de toren van de Abdij (de 'Lange Jan') als die van het stadhuis.¹¹

Tot de slachtoffers behoorden ook enkele neogotische creaties, zoals van Cuypers de St. Landricus in Echt (1872) en de hoge houten spits op de laatgotische vieringtoren van de St. Willibrord in Hulst (1876), al de zevende in successie.¹² In het eerste oorlogsjaar kostte stormschade ook de enorme neogotische spits van de St. Martinus in Weert de kop. Verder was bij de Christoffelkathedraal in Roermond en de St. Martinus in Venlo weinig meer van de torens over.¹³

In al deze gevallen rees de vraag of men de verwoeste torens moest herbouwen en zo ja, in welke vorm. Gezien hun relatief geringe praktische nut en de naoorlogse geldkrapte lagen de prioriteiten elders en bezat herbouw niet de hoogste urgentie. Schaarste aan geld, bouw materiaal en mankracht dwong eerst de inzet van alle middelen voor noodzakelijker bouwactiviteiten af.¹⁴ Herbouw van de toren vormde vrijwel steeds het sluitstuk van de herbouw van de kerk als geheel en liet soms tot in de jaren zestig op zich wachten. Het langst in Rhenen, waar de al in 1948 in gang gezette reconstructie na forse vertraging pas in 1978 definitief gereedkwam.¹⁵

DE WEDEROPBOUW VAN VERWOESTE TORENS: DRIE HOOFDVRAGEN

Als tot herbouw werd besloten, stond men automatisch voor de vraag in welke vorm dat zou moeten gebeuren. Merkwaardigerwijs is nog nooit systematisch geëvalueerd wanneer en op grond van welke criteria men al dan niet tot herstel van verwoeste torens is overgegaan en daarbij voor oude of nieuwe vormen heeft gekozen.¹⁶ Als zodanig was deze opgave natuurlijk niet nieuw; ook in eerder eeuwen speelde ze voortdurend.¹⁷ Maar in het moderne tijdperk van een meer theoretisch onderlegde aanpak van monumentenzorg valt meer reflectie op de relevante uitgangspunten te verwachten. Die werden ook expliciet geformuleerd.

In hoeverre hield men zich in de praktijk aan de restauratierichtlijnen uit 1917, die een vrijmoedige aanpak als die van Cuypers taboe verklaarden? Richtlijnen die aan het naar believen ‘reconstrueren’ van middeleeuwse torens zoals ze er ooit hadden uitgezien of eigenlijk hadden *moeten* uitzien een einde maken? Of werd daar regelmatig van afgeweken? En wat gaf dan de doorslag? Bovenal: valt daarin enige lijn te ontdekken – chronologisch of anderszins – of blijkt de uitkomst tamelijk willekeurig?

Dit artikel beoogt een eerste analyse van dit vraagstuk te geven. Dat gebeurt op basis van voorhanden literatuur, want op afzonderlijk torenniveau is dit vaak wél uitgezocht. Wat nog ontbreekt is een vergelijking. Die volgt hieronder, aan de hand van zo’n twintig prominente torens. Deze staan alle in een stedelijke context, want voor dorpen ontbreekt informatie over de besluitvorming nog nagenoeg geheel.

De overgrote meerderheid betreft kerktorens, maar er zit ook een enkele profane toren bij. Hoewel het aandeel oorlogsslachtoffers groot is, heb ik mij daartoe niet beperkt. Voor de cruciale vragen is de oorzaak van de schade evenmin a priori doorslaggevend als het al dan niet kerkelijke karakter. Speciale aandacht vragen vijf prijsvragen: voor de stadhuistoren in Leiden na de brand van 1929 en, na de oorlog, voor nieuwe (bekroningen van) kerktorens in Zutphen (1948), Weert (1950), Hulst (1950 en 1953) en Arnhem (1954).¹⁸

Zo’n prijsvraag genoot de uitgesproken voorkeur van Monumentenzorg, zonder twijfel in de hoop op een eigentijdse uitkomst, maar werd dus relatief weinig uitgeschreven.¹⁹ Dat laatste kwam mede door de behoudende mentaliteit van de toreneigenaren en het juist plaatselijk bestaande verlangen naar een replica of tenminste een historiserend bouwsel. Door zonder voorafgaande prijsvraag de opdracht direct aan een geestverwante architect te verstrekken, poogde men het tegendeel uit te sluiten.²⁰ Bovendien bestond in brede kring – ook binnen de vakwereld zelf – twijfel of hedendaagse architecten wel in staat waren ‘goede’ eigentijdse torens te ontwerpen.²¹

Hieronder zullen zo drie hoofdvragen de revue pas-

seren, die men zich voorafgaand aan daadwerkelijk herstel steeds successievelijk moet hebben gesteld. Allereerst of een verloren toren(bekroning) überhaupt herbouwd moest worden. Vervolgens, indien het antwoord bevestigend luidde, wat dat dan betekende: exacte herbouw (eventueel met praktische of technische aanpassingen), terugkeer naar een (vermeende) eerdere oerversie of iets nieuws? En tot slot, in het laatste geval, of men dan koos voor semi-historiserende nieuwbouw of voor een echt moderne toren. Vallen uit de gang van zaken bepaalde – mogelijk stilzwijgende – criteria te destilleren? Was bijvoorbeeld een streven naar stijlzuiverheid, of de waardering van de bouwperiode van de verwoeste toren van invloed?

WEL OF NIET HERBOUWEN?

Dat brengt ons bij de eerste hoofdvraag. Geldgebrek zal vaak hebben geleid tot discussie of herbouw noodzakelijk was, of dat – als alleen de bekroning verdwenen was – met een simpele afdekking kon worden volstaan. Onvoltooide of in een ver verleden van hun bovenbouw beroofde torenstompen telde Nederland immers al vele, en daar waren zeer indrukwekkende exemplaren onder, zoals in Leeuwarden en Zierikzee.

In hoeverre zulk summier herstel serieus is overwogen, zal mede hebben afgehangen van de symboolwaarde van de toren. Voor de ook na zijn terugtreden in 1939 nog invloedrijke Kalf gold dat symbolische belang zeker. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg, zoals het Rijksbureau vanaf 1946 heette, achtte het niet herstellen van beeldbepalende gebouwen zoals torens ondenkbaar.²² Dat sloot discussie echter niet uit. Bekend is die inzake de herbouw van de spits van de St. Martinus in Weert, die eind 1940 door een zware storm was geveld. De gotische toren van deze kerk was eeuwenlang een door een vierkante helm afgesloten lage stomp geweest, tot de toevoeging van het bovenste neogotische vierkant plus spits door Johannes Kayser in 1887-1889 hem dubbel zo hoog had gemaakt.²³ In de aanloop naar de prijsvraag kwamen vele opties ter sprake.²⁴ De Haarlemse architect Gerard Holt verklaarde dat de toren best zonder spits kon worden gelaten, gezien de vele prachtige torens ‘waarvan de suggestieve bekoring voor een niet gering deel te danken is aan de onvoltooidheid’, indachtig bijvoorbeeld de Nôtre Dame.²⁵ Prijsvraagdeelnemer Dig Itha kwam inderdaad met zo’n torenstomp.²⁶

Ook in Zutphen, waar de classicistische torenbekroning van de gotische Walburgiskerk in 1948 was afgebrand, kwam die optie serieus ter tafel.²⁷ Daarvan getuigen enkele bewaarde projecten.²⁸ In Roermond werd het een tijdelijke oplossing, net als in Echt.²⁹ Ook na de sloop van de bouwvallige torenspits van de Jacobskerk in Den Haag in 1951 werd even overwogen om de zeskantige torso vlak af te dekken, maar dat kreeg geen vervolg. Zou dat voor een niet-religieus

► RHENEN

Cunerakerk voor de verwoesting (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Cunerakerk na de herbouw (foto auteur)

▼ DOESBURG

Martinikerk voor de restauratie van 1919-1930 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

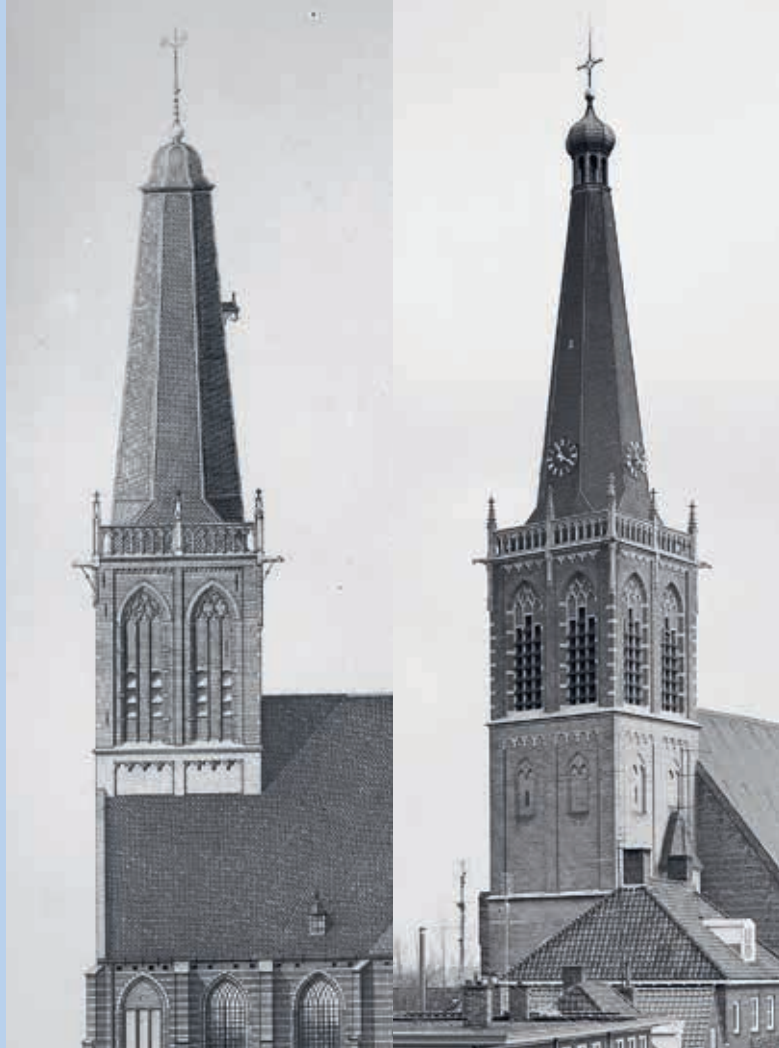
Martinikerk na de restauratie van 1919-1930 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Martinikerk na de herbouw van 1959-1972 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

DOETINCHEM ◀

Catharinakerk voor de verwoesting, opmetingstekening
ten behoeve van een vooroorlogse restauratie
(Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
Catharinakerk na de herbouw (Rijksdienst voor het
Cultureel Erfgoed)

NIJMEGEN ▼

Stevenskerk voor de verwoesting met bekroning uit
1604 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
Stevenskerk na de herbouw met bekroning uit 1949
(Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

utilitair bouwwerk nog acceptabel zijn, een kerktoeren verlangde een spits.³⁰

Dergelijke suggesties bleven daarom uitzonderingen. Ook na de Leidse stadhuisbrand was het geen punt van discussie: het nieuwe stadhuis moest weer een toren krijgen. Hoe die eruit diende te zien, was een andere kwestie. Dat brengt ons bij de tweede hamvraag: moest men de toren in oude vorm herbouwen, of voor iets anders kiezen?

HERBOUW VAN GEHEEL MIDDELEEUWSE TORENS

Monumentenzorg koesterde na 1945 een voorkeur voor eigentijdse wederopbouw. Kalf formuleerde het zo: 'Onze onherstelbaar verwoeste torens moeten alle herbouwd, maar ik zie geen reden waarom men zou trachten dit in hun oude gedaante te doen.'³¹ Veel anderen zagen die reden wel, en daarmee is het beeld verrassend gemêleerd. Tegen de tijd dat de cruciale beslissingen eindelijk vielen, was Kalf al van het toneel verdwenen en haalden zijn hartstochtelijke pleidooien voor vertrouwen in eigentijdse architectuur bij restauraties weinig meer uit.³²

Herbouw in de vooroorlogse gedaante vond plaats in Doesburg (Martinikerk) en Doetinchem (Catharinakerk). Het betrof hier torens die in vorm geheel middeleeuws waren, inclusief de tot 1945 bestaande gotische naaldspitsen, ook al waren die in *materieel* opzicht meermalen grondig vernieuwd. De stilistische eenheid ervan maakte de keuze eenvoudiger. Voor de herbouw gold in Doesburg nadrukkelijk ook behoud van die gotische vorm tot in de details, waarvoor oude foto's en restauratietekeningen van Wolter te Riele zeer behulpzaam bleken.³³

In Doetinchem werd de herbouw aangegrepen om de toren niet meer half in, maar geheel vóór de kerk te plaatsen. Hiermee kon inwendig ruimte worden gewonnen.³⁴ De reconstructie was op meer punten minder getrouw, hoewel ook hier tekeningen van Te Riele als uitgangspunt hadden kunnen dienen. Bij de detaillering keek men tevens naar andere torens in Nederlandse gotiek, en de toren als geheel werd veel lager dan de oorspronkelijke.³⁵

HERBOUW VAN POST-MIDDELEEUWSE TORENBEKRONINGEN?

In Arnhem vond dat herstel in oude luister bij de Eusebiuskerk niet plaats, ofschoon daartoe een goede opmetingstekening uit 1894 had kunnen dienen.³⁶ Die werd wel voor het herstel van het onderstuk benut.³⁷ Vermoedelijk werd de eenvoudige classicistische lantaarn met dito spits (1650-1651) als te weinig bijzonder beschouwd; zo althans luidde al in 1947 het oordeel van Berend Boeyinga, die het onderstuk zou restaureren.³⁸ De meeste Arnhemmers waren overigens wel geporteerd van herstel, maar het stadsbestuur wilde als nieuw begin voor een nieuw Arnhem een nieuwe to-

ren, en ook Kalf hield daartoe een krachtig pleidooi.³⁹ Wat er uitrolde was een compromis: herstel van de tweede, bovenste gotische torengleding en een besloten prijsvraag voor een nieuwe bovenbouw met spits.⁴⁰

In Nijmegen was de uitkomst voor de Stevenskerk een totaal andere, ofschoon het eveneens een gotische toren met een bekroning van veel later datum betrof. Kennelijk werd aan deze, in 1604-1605 in renaissance-trant opgetrokken torenhelm wél waarde gehecht; hij gold als veel karakteristieker. Niets suggereert dat ooit serieus iets nieuws is overwogen. Een en ander gebeurde zelfs met het fiat van Kalf, die dit verdedigde met het argument dat er zeer betrouwbare tekeningen van de vernielde toren bestonden.⁴¹ Wel bracht restauratie-architect Anton Jansz op basis van eigen, niet geheel correcte vooroorlogse opmetingstekeningen veranderingen aan. Hierdoor won de bekroning drie meter aan hoogte, vermoedelijk opdat de hervormde Stevenskerk daarmee boven die van Cuypers' katholieke St. Augustinus zou uitsteken.⁴²

Voor de Abdijtoeren in Middelburg wilde het stadsbestuur getrouw herstel van de houten barokke bekroning (1712-1716) op de achtkante gotische stenen romp, die voor het stadssilhouet iconisch werd geacht.⁴³ Maar ook hier gebeurde dat niet exact. Deze wens botste namelijk op een ander verlangen van datzelfde bestuur: extra ruimte voor een groter modern carillon. Dat vereiste andere proporties – onder meer grotere openingen in de octogonen tussen de koepeldaken – waarvoor men deels kon teruggrijpen op de in 1712 afgebrande renaissance-bekroning uit 1590 met verwant silhouet.⁴⁴ Het uiterlijk daarvan was bekend dankzij een gedetailleerde prent en foto's van een in 1940 verbrand houten model.⁴⁵

VLISSINGEN VERSUS IJSSELSTEIN

Al eerder, na de torenbrand in 1911, was bij de Jacobskerk van Vlissingen zo'n reconstructie het uitgangspunt geweest.⁴⁶ Even had hier nog het idee gecirculeerd om de in 1501 voltooide stomp, die pas op het eind van die eeuw was voorzien van de nu afgebrande houten bovenbouw, voortaan onbedekt te laten.⁴⁷ Adriaan Willem Weissman daarentegen had gepleit voor een bekroning in moderne vormen.⁴⁸

In Vlissingen zelf echter bestond de algemene wens om de toren te herbouwen zoals hij vroeger was.⁴⁹ Dit idee werd ondersteund door Victor de Stuers, die een herbouw in twintigste-eeuwse stijl absurd achtte; waar was immers de 'eigentijdse' vormentaal te vinden die nog 89 jaar geldigheid zou bezitten?⁵⁰ Na enige gotiserende ontwerpen, waarbij de nieuwe spits dus aan de gotische romp zou worden aangepast, drukte de gemeenteraad de keuze voor een exacte kopie van de afgebrande bekroning door. Wel werd bij die herbouw in 1913-1914 de houtconstructie omwille van de brandveiligheid met gewapend beton versterkt.⁵¹

Meer succes hadden de vernieuwers bij die andere torenbrand in 1911: de Nicolaaskerk in IJsselstein.⁵² Net als in Arnhem werd hier een te onnozel bevonden top (uit 1633-1635) het slachtoffer, waarvoor desalniettemin in 1913 nog een herstelplan was vervaardigd.⁵³ Voor de bekroning van Pasqualini's bijzondere renaissance-bouwwerk (1530-1535) ging de opdracht in 1921 echter naar Amsterdamse School-architect Michel de Klerk.⁵⁴ Hij kreeg daarmee impliciet het verzoek om een eigentijdse bekroning, ofschoon een betrouwbare reconstructie op grond van foto's goed mogelijk was geweest.⁵⁵

Door geldgebrek was men in IJsselstein aangewezen op het fiat van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Een substantieel deel hiervan keerde zich – tevergeefs – tegen het plan van De Klerk, dat werd gesteund door Kalf, Berlage en De Bazel, en wenste een duplicaat van de oude spits. En wel omdat, zoals de Delftse hoogleraar Karel Sluyterman het formuleerde, ‘monumenten niet moeten worden gebruikt om de architecten zich te laten uitleven’.⁵⁶ De Klerks vroegtijdige dood werd, na een daardoor dreigende impasse, juist de redding van zijn ontwerp: op aandrang van zijn weduwe werd het in 1925-1928 alsnog uitgevoerd als monument voor de architect.⁵⁷

HERBOUW VAN POSTMIDDELEEUWSE TORENS?

Bij de in 1920 door brand van zijn houten bovenbouw beroofde Wijnhuistorien in Zutphen (1620-1641) stond binnen het Rijksbureau opnieuw een meerderheid rond Berlage en De Bazel – die een nieuwe toren wilde en de oude toren als een ‘suf product uit de 19de eeuw’ (sic) betitelde – tegenover Sluyterman.⁵⁸ Vervolgens stond die meerderheid tegenover de stedelijke burgerij en de gemeenteraad, die een reconstructie verlangde – ‘niet naar de regelen der fantasie, niet naar de regelen der artisticeit, maar naar den ouden vorm, al zal daarbij artistieke leiding noodig zijn’.⁵⁹ De reconstrueerders trokken aan het langste eind; Samuel de Clerq ontwierp weliswaar op aandrang van Monumentenzorg behalve een toren in oude trant ook nog een in nieuwe, maar in 1922-1925 werd eerstgenoemde uitgevoerd.⁶⁰

Ongetwijfeld speelde hierbij een rol dat het Wijnhuis zelf bij de brand gespaard was gebleven en de herbouwde toren daarbij moest passen. De ironie wil dat in 1945 vervolgens het Wijnhuis zélf aan brand ten prooi zou vallen en toen juist de toren gespaard bleef, waarna het Wijnhuis omwille van de ‘oude’ toren in 1954 in oude vorm werd hersteld.⁶¹ Beide replica's legitimeerden zo uiteindelijk in feite elkaar.

Tot een volgende categorie behoort het stadhuis van Leiden, waar drie jaar na de brand van 1929 een besloten prijsvraag uitkomst moest bieden.⁶² Hier was geen (deels) middeleeuwse toren verloren gegaan maar één in renaissancestijl (1599),⁶³ net als de rest van het stad-

huis, waarvan alleen de voorgevel gespaard was gebleven en in het herbouwontwerp moest worden opgenomen.⁶⁴

Veel Leidenaren wilden ook de toren in oude vorm terug.⁶⁵ Anders dan het uiteindelijk bekroonde ontwerp, voorzag één van de andere vijf ingediende plannen, dat van Alexander Kropholler, daarin inderdaad: in herbouw van de toren op de oorspronkelijke plek.⁶⁶ Maar Monumentenzorg had zich al in een vroeg stadium tegen reconstructie gekeerd en een nieuwe toren bepleit, omdat een groot deel van de torenromp was afgebrand en betrouwbare opmetingstekeningen ontbraken.⁶⁷ Krophollers ontwerp werd terzijde geschoven. Hij kon echter op veel steun van buitenaf rekenen, en de onvrede over de juryuitspraak was zo groot dat nog vergeefs een adres naar koningin Wilhelmina is uitgegaan om vernietiging ervan te bewerkstelligen.⁶⁸

HERBOUW VAN NEOGOTISCHE TORENS EN TORENSPITSEN?

Van neogotische torenspitsen werd de waarde veel geringer geacht; nergens kwam het tot reconstructie. Cuypers' – inderdaad slaapverwekkend saaie – naaldspits op de St. Landricus in Echt werd door een nieuwe bovenbouw vervangen. Ook in het naburige Weert was herstel van Kaysers oude spits op de St. Martinus geen optie; in de prijsvraag van 1951 werd zelfs opengelaten of er überhaupt weer een hoge spits moest komen.⁶⁹

Bij de St. Willibrordus in Hulst was het gemeentebestuur aanvankelijk nog zonder meer van herstel van Cuypers' spits uitgegaan.⁷⁰ Dit was vervolgens echter door Kalfs opvolger Eugène van Nispen tot Sevenaer doorkruist.⁷¹ In theorie had men kunnen kiezen voor herstel van een van de zes voorgangers uit 1402, 1470, 1562, 1600, 1664 of 1724. Maar afgezien van de eerste twee was geen daarvan gotisch en dus een stilistisch logisch vervolg op de gotische torenromp geweest; ze waren steeds in de toentertijd gangbare bouwstijl uitgevoerd. Zodoende lag de uiteindelijke keuze voor een ultramoderne spits in 1957 in het verlengde van de bouwgeschiedenis.⁷² Over het uiterlijk van die eerste twee spitsen was bovendien niets bekend, zodat een ultrahistoriserende aanpak – opteren voor de ‘oorspronkelijke staat’ – hier nooit echt historisch verantwoord kon zijn.⁷³

Tot de verdwenen neogotische bekroningen van gotische torens behoort ook die van de Jacobskerk in Den Haag: de gietijzeren spits waarmee Willem Cornelis van der Waeyen Pieterszen in 1861, ter vervanging van de renaissance koepelhelm uit 1542, de zeskantige gotische torenromp had afgedekt.⁷⁴ Die spits, in de volksmond als ‘slaapmuts’ bespot, had nooit veel waardering genoten en reeds bij de restauratie van 1912-1920 was vervanging overwogen.⁷⁵ Met de Eerste Wereldoorlog samenhangende financiële en materiële problemen hadden dat verhinderd, en een in 1939

► MIDDELBURG

Lange Jan voor de verwoesting met bekroning uit 1712
(Wikimedia Commons)

Lange Jan na de herbouw met bekroning uit 1955
(Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

► VLISSINGEN

Jacobskerk tijdens de brand van 1911 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Jacobskerk na de herbouw in 1913 (foto auteur)

IJSSELSTEIN ▲

Nicolaaskerk voor de brand van 1911 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Nicolaaskerk, twee ontwerpen van M. de Klerk voor herbouw, in 1924 gepubliceerd in *Wendingen* (Wikimedia Commons)

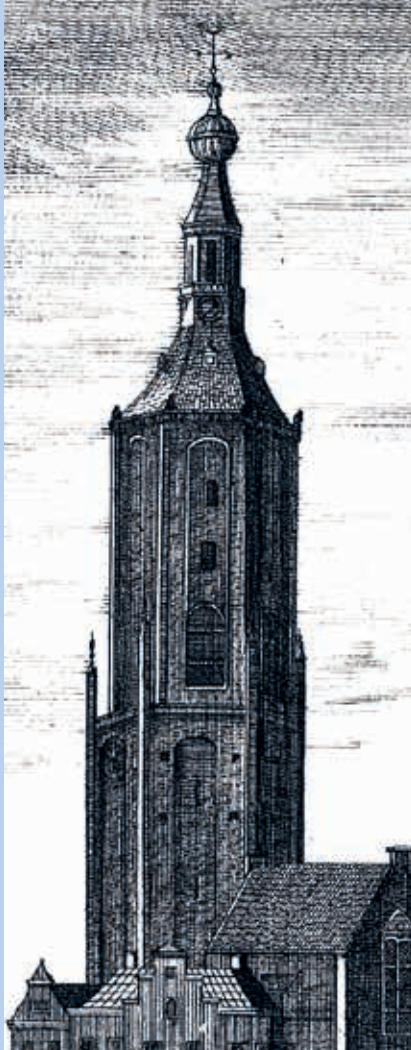
Nicolaaskerk na de herbouw in 1925 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

LEIDEN ◀

Stadhuisoren voor de brand van 1929 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Stadhuisoren na de herbouw in 1935 (foto auteur)

▲ DEN HAAG

- Jacobskerk met oorspronkelijke torenbekroning uit 1542 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
- Jacobskerk met gietijzeren torenspits uit 1861 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
- Jacobskerk met huidige torenbekroning uit 1954 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

► WEERT

- St. Martinus met neogotische torenspits uit 1887 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
- St. Martinus met moderne torenbekroning uit 1958 (Wikimedia Commons)

ROERMOND ▲

Christoffelkathedraal met barokke torenbekroning uit 1663 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Christoffelkathedraal met neogotische torenspits uit 1892 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Christoffelkathedraal met in 1921 afgeknotte neogotische torenspits (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Christoffelkathedraal met neobarokke torenbekroning uit 1955 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

ZUTPHEN ◀

Walburgiskerk voor de torenbrand van 1948 met torenbekroning uit 1633 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Walburgiskerk met herbouwde torenbekroning uit 1966 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

georganiseerde prijsvraag leidde door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog evenmin tot iets.⁷⁶ Hoewel van oorlogsschade geen sprake was, kwam de spits na 1945 snel in de gevarenzone. Toen deze in 1951 wegens bouwvalligheid moest worden gesloopt, kwamen drie opties ter sprake: de al genoemde vlakke afdekking, een moderne bekroning, en een reconstructie van de helm uit 1542. Van deze helm waren voldoende afbeeldingen bewaard gebleven en de keus viel op deze derde optie, met een vrije, meteen heftig bekritiseerde interpretatie daarvan door Hendrikus Hermanus van Zeggeren (1954-1957).⁷⁷

In Roermond stond tot zijn sloop in 1942 op de gotische torenromp van de Christoffelkathedraal nog het in 1921 afgeknotte restant van de hoge neogotische torenspits, die door Carl Weber was opgetrokken nadat de barokke bekroning (1663) in 1892 bij blikseminslag verloren was gegaan.⁷⁸ In hoeverre herstel van Webers al ernstig verformfaaide creatie in 1945 serieus is overwogen, is onbekend. In elk geval verrees in 1955-1957 een nieuwe barokke bekroning naar ontwerp van Frits Peutz. Hoewel met een modern gestileerd silhouet, heeft Peutz op basis van oude prenten zoveel mogelijk de barokke helm uit 1663 gevolgd.⁷⁹ Anders dan Webers' spits werd die duidelijk wel als een waardevol onderdeel van de bouwgeschiedenis beschouwd.

De St. Martinus in Venlo vormt een verwante casus. De eenvoudige classicistische bovenbouw met een in een koepeltje eindigend tentdak die hier in 1775 op de middeleeuwse onderbouw was neergezet, had in 1879-1882 plaatsgemaakt voor een hoge neogotische bovenbouw met dito naaldspits van Cuypers.⁸⁰ Anders dan in Roermond, was de toren echter zo zwaar verwoest dat ook aan redding van de deels nog romaanse romp niet te denken viel. Zodoende verrees hier in 1951-1953 wel een geheel nieuwe toren. Maar ook als de romp gespaard was gebleven, is de kans dat Cuypers' spits zou zijn hersteld klein. Hetzelfde geldt, anders dan voor de karakteristieke barokke helm in Roermond, voor de vrij kleurloze achttiende-eeuwse bekroning die daar aan was voorafgegaan.

OERGOTISCHE TORENPLANNEN VOOR ZUTPHEN EN MIDDELBURG

De enige casus waar niet reconstructie van de vernielde classicistische bekroning, maar van zijn gotische voorganger serieus in het vizier is geweest, vormt de Zutphense Walburgiskerk. Dat men na de brand van 1948 een prijsvraag uitschreef, maakte – net als bij de eveneens classicistische bovenbouw in Arnhem en de neogotische van Hulst en Weert – duidelijk dat men geen herstel van de verwoeste peperbus uit 1633-1637 wenste.⁸¹ Ook de samenstelling van de vijfhoekige jury, waarin Kalf zitting had, wees daarop.⁸² Ze was unaniem voorstander van een moderne bekroning, en dat werd ook expliciet in het programma van eisen aangevoerd.⁸³

Na de brand had de optie om de classicistische bekroning te herstellen in de discussie natuurlijk niet ontbroken, naast die van een nieuwe toren en – opvallend genoeg – reconstructie van de gigantische gotische naaldspits uit 1484, die in 1600 was afgebrand.⁸⁴ Al bij een eerdere restauratie van kerk en toren in 1911 waren er plannen in die laatste richting geweest.⁸⁵ Enkele prijsvraagdeelnemers grepen daar nu op terug.⁸⁶ Nadat in 1953 een impasse was ontstaan, deed burgemeester annex jurylid De Jonge dat opnieuw. De gemeenteraad betoonde zich enthousiast en opvallend genoeg ging Monumentenzorg daarmee akkoord.⁸⁷ Een en ander werd bij nader inzien echter onbevredigend geacht, en de uitkomst was tenslotte toch reconstructie van de oude 'peperbus'. Omdat het in dát geval om herstel van oorlogsschade ging, was ook rijkssubsidie beschikbaar.⁸⁸

Eerder was alleen voor het Stadhuis van Middelburg een initiatief in die richting ontplooid. In 1941 en 1942, toen tijdens de bezetting de positie van Kalf zwak was, fabriceerde Theo Haakma Wagenaar ter opvolging van de simpele renaissancehelm uit 1560 een reeks sterk op elkaar lijkende ontwerpen voor een opengewerkte stenen gotische spits op de uit 1506-1521 daterende romp.⁸⁹ Dat resulteerde in een soort Vlaams belfort, zoals dat volgens hem ooit door Anthonie Keldermans zou zijn bedoeld en alleen door omstandigheden in 1513 niet ten uitvoer was gebracht.⁹⁰

Het idee van een dergelijke completering was al direct door de Rijkscommissie als zijnde geschiedvervalsing afgewezen; ze beschouwde dit soort moderne gotiek als onzin en dergelijke uitbundige Vlaamse vormen, waarvoor geen concreet bewijs bestond, als on-Nederlands.⁹¹ Desalniettemin was het vermoedelijk vooral de in 1942 afgekondigde bouwstop die realisering voorkwam.⁹² Na 1945, toen Kalf voor even weer oppermachtig was, raakte het idee definitief passé.

HISTORISERENDE OF MODERNISERENDE NIEUWBOUW

Dat brengt ons bij de laatste hoofdvraag: indien herstel van de vorige of de oorspronkelijke toren (bekroning) niet wenselijk of niet mogelijk was, wat dan? Een toren in een historiserende trant, of juist in een bewust moderne? Van alle hierboven besproken kerktorens blijven er voor die vraag zeven over: die in Arnhem, Echt, Hulst, Venlo, Weert, IJsselstein en Zutphen, alsmede het Stadhuis van Leiden. Daaronder bevonden zich – vermoedelijk niet toevallig – alle vijf prijsvragen. Alleen in Echt, Venlo en IJsselstein was er geen in het spel.

Zutphen buiten beschouwing gelaten, staan de eindresultaten in Leiden en Hulst het meest tegenover elkaar. De nieuwe Leidse Stadhuisstoren (1935-1940) van Cornelis Blaauw was sterk historiserend en refereerde in de contouren duidelijk aan zijn voorganger.⁹³ De

nieuwe vieringtoren in Hulst (1957-1958) van prijswinnaar Jan Brouwer was een ultramodern betonnen geval dat juist bewust in niets aan zijn voorganger herinnert. Overigens had Brouwer – om zekerheidshalve op twee paarden te wedden? – ook een uitgesproken neogotisch ontwerp ingediend, dat qua onmodern karakter niet voor Blaauws Leidse toren onderdeed. Hij wist daarmee zelfs de vierde prijs in de wacht te slepen.⁹⁴

Zo ultramodern was overigens ook in Leiden aanvankelijk de bedoeling geweest. Het sterk aan zijn Hilversumse raadhuis herinnerende nieuwbouwontwerp van de eerst in de arm genomen Dudok was onder druk van de publieke opinie echter afgeschoten.⁹⁵ Daarna had de besloten prijsvraag van 1932 met vijf genodigden geresulteerd in zowel moderne als traditionele (toren)ontwerpen, waaronder de winnende inzending van Blaauw, waarover de jury overigens niet erg enthousiast was.⁹⁶ Afgezien van Krophollers replica was diens toren van alle ontwerpen met afstand de meest traditionele, omdat de andere drie deelnemers duidelijk eigentijdse vormen gekozen hadden.

De nieuwe torens van Arnhem, Echt, Venlo en Weert nemen een tussenpositie in: in hun contouren historiserend en aanleunend tegen de traditie van middeleeuwse torens, met een opbouw in blokvormige geledingen en een bekronende spits. Maar ze zijn veelal uitgevoerd in moderne materialen met een moderniserende detaillering die vaag aan het verleden herinnert, zonder veel ornamentiek die expliciet het verleden kopieert: een gestileerd soort pseudomoderne naoorlogse neogotiek. De Klerks (voorspelbaar) eigentijdse ontwerp voor IJsselstein vormt een geval apart: een bescheiden aanvulling in de stijl van de Amsterdamse School, die zonder te historiseren wonderwel met de oude toren harmonieert.⁹⁷

De bewaarde prijsvraagontwerpen weerspiegelen de grote bandbreedte die de inzenders gelaten werd. In Hulst was er zelfs sprake van twee prijsvragen. De eerste (1950) was met drie door Monumentenzorg geselecteerde genodigden besloten en eindigde onbevredigend, omdat alle drie de inzendingen te historiserend en daarom ongeschikt voor uitvoering werden verklaard.⁹⁸ De jury had juist gehoopt op iets eigentijds; 'het zuivere uitgangspunt is: zich losmaken van historische stijlperiodes', omdat 'het in onze tijd niemand gegeven kan zijn een waarachtig ontwerp te maken in de vormtaal der gothiek'.⁹⁹

Daarom volgde in 1953 in Hulst een tweede, ditmaal openbare prijsvraag, die in de vakbladen van alle torenprijsvragen de meeste aandacht trok en in liefst veertig inzendingen resulteerde.¹⁰⁰ Monumentenzorg wilde opnieuw een eigentijdse bekroning en ook de jury sprak zich nadrukkelijk uit tegen 'versleten vormenspraak', zoals ze een van de projecten in haar rapport bekritiseerde.¹⁰¹ De eerste plaats van Brouwer kan zodoende niet verbazen. Maar het was geen expliciete

eis geweest in het prijsvraagprogramma, dat ook in dit opzicht even vaag was als het vorige.¹⁰² Nadrukkelijk voorgeschreven was alleen het behoud van het gotische torenonderstuk – wat ongetwijfeld menig inzonder tot een meer gotiserende bovenbouw heeft geïnspireerd.¹⁰³ Onder hen bevond zich ook de winnaar van de tweede prijs, Theo Verlaan.¹⁰⁴ Voor de jury vielen enerzijds de stijlkopieën af als zijnde te traditioneel-religieus, maar kwamen anderzijds ook enkele ultramoderne betonnen ontwerpen niet in aanmerking, omdat ze voor een kerktoren juist te werelds zouden zijn.

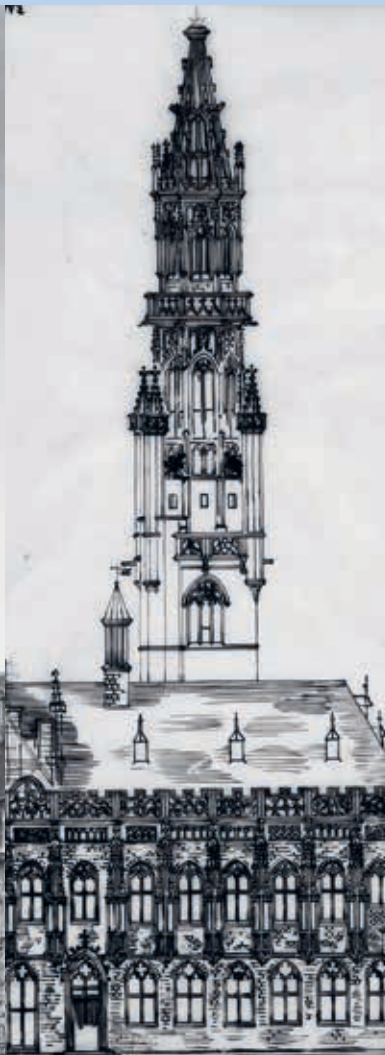
VERLAANS HISTORISERENDE TORENS IN WEERT EN ARNHEM

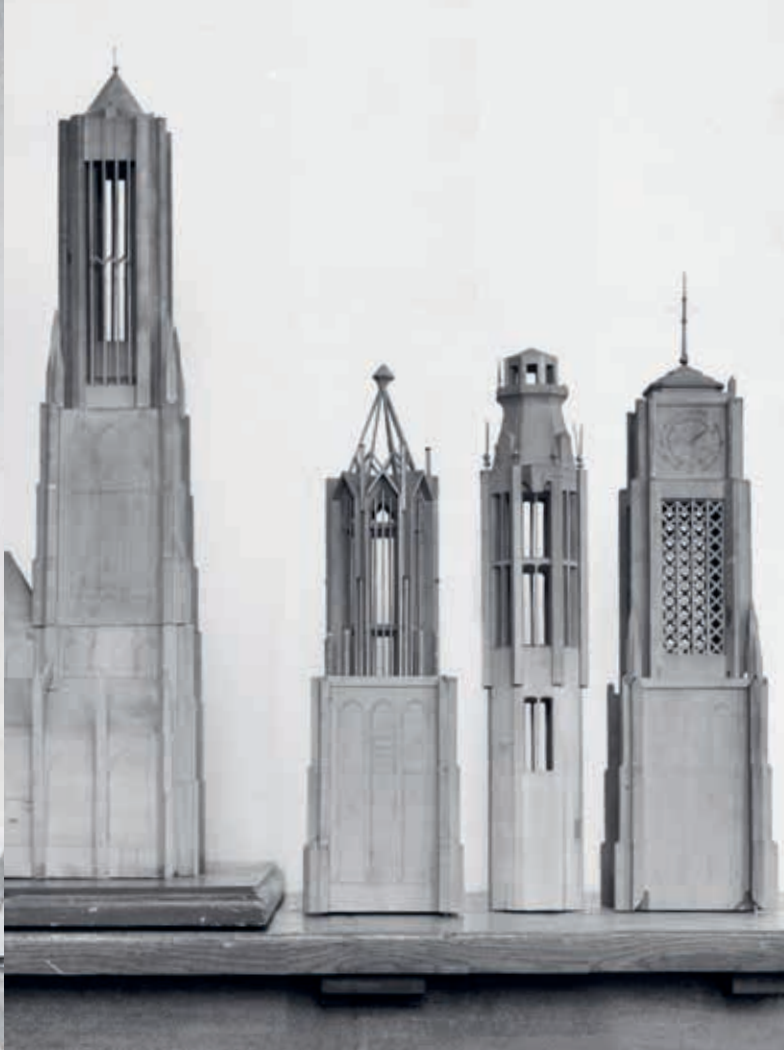
Bij de prijsvragen in Weert (1951) en Arnhem (1954) sleepte dezelfde Verlaan de eerste prijs in de wacht met een vaag op de Utrechtse Domtoren geënt ontwerp, dat in het tweede geval in krantencommentaren expliciet om die reden werd geprezen.¹⁰⁵ Inzake Weert vielen weliswaar pleidooien voor een moderne spits te verneemen, maar het programma had het in het midden gelaten; met formuleringen als 'een modern ontwerp' en 'een monumentale eigentijdse toren' kon men nog vele kanten uit.¹⁰⁶

Zo genoten de veertig deelnemers qua bouwstijl grote vrijheid, wat resulteerde in een aanzienlijke verscheidenheid. De meeste inzendingen waren vrij traditioneel van aard; de tweede en derde prijs gingen naar Kempische peerspitsen met de nodige bollen.¹⁰⁷ Deze uitslag viel niet los te zien van de samenstelling van de zevenkoppige jury, waarin de Delftse School zwaar vertegenwoordigd was.¹⁰⁸ Zowel het kerkbestuur als Monumentenzorg ging met de keuze voor Verlaan akkoord.¹⁰⁹

In Arnhem waren evenmin specifieke eisen inzake vorm of stijl geformuleerd.¹¹⁰ Berend Boeyinga, een van de vijf genodigde deelnemers en voordien met de eerste herstelwerkzaamheden belast, had al in 1947 een toren in de 'vormenspraak van dezen tijd' bepleit.¹¹¹ Precies zoals in vroeger eeuwen, al moest hij toegeven dat de twintigste eeuw een eigentijdse torenstijl ontbeerde, en ook hij maar één geslaagd voorbeeld wist: IJsselstein.¹¹²

In Arnhem combineerden ook Verlaans concurrenten een traditioneel silhouet met een niet-traditionele detaillering. Voor dat silhouet had Boeyinga zelf zich laten inspireren door Zaltbommel en Johannes Berghoef door de inzending van zijn vroegere medewerker Brouwer voor Hulst, terwijl de Zaanse gemeentearchitect Jan Schipper jr. een in moderne vormen gegoten gedrongen versie van de Domtoren had ingeleverd.¹¹³ Diens ontwerp was nog het meest modern van alle, en vermoedelijk te modern; de jury betitelde het weliswaar als 'markant', maar ook als te onaangepast.¹¹⁴ Ook hier had, net als in Weert, de aartsvader van de Delftse School Marinus Jan Granpré Molière zitting in

◀▲ VENLO

- St. Martinus met oorspronkelijke toren met bekroning uit 1775 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
- St. Martinus met neogotische toren uit 1879 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
- St. Martinus met moderne toren uit 1951 (Wikimedia Commons)

◀ MIDDELBURG

- Stadhuis voor de verwoesting (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
- Herbouwplan voor het stadhuis van T. Haakma Wagenaar uit 1942 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
- Stadhuis na de herbouw (foto auteur)

ARNHEM ▲

- Eusebiuskerk voor de verwoesting met torenbekroning uit 1650 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
- Eusebiuskerk, maquettes behorend bij de prijsvraag voor een nieuwe toren uit 1954:
  - links het uitgevoerde ontwerp van T. Verlaan, ernaast v.l.n.r. die van J.J.M. Vegter, J. Schipper en B.T. Boeyinga (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
- Eusebiuskerk na de herbouw in 1964 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

de jury.¹¹⁵ En ook hier toonden stad, ministerie en Rijksdienst zich na afloop tevreden met deze toch opnieuw niet onverkort moderne toren.¹¹⁶

UITEINDELIJK HELEMAAL DE OUDE: ZUTPHEN

Tot slot de Walburgiskerk in Zutphen. De prijsvraag in 1948 mocht zich met 49 inzendingen onder ontwerpers op het meeste enthousiasme verheugen, maar eindigde in een farce. Enerzijds omdat nergens de nieuwe bekroning zo lang op zich liet wachten, en anderzijds omdat na al dat wachten die nieuwe bekroning niets anders bleek dan een juist uitdrukkelijk *niet* gewenste kloon van de oude. Monumentenzorg had een eigentijdse toren gewild, maar in de prijsvraagvoorwaarden was dat in feite vrijgelaten.¹¹⁷ Dat had in zowel moderne als historiserende ontwerpen geresulteerd. Sommige daarvan waren met het oog op de bewaarde torenromp geïnspireerd door de gotiek, terwijl andere als herinnering aan de verbrande bekroning barok-classicistische trekken vertoonden.

De juryuitslag was in de geest van de moderniseerders.¹¹⁸ De eerste prijs ging naar A. Doorewaard: een moderne betonnen toren met een klassiek getrappt silhouet.¹¹⁹ Tweede werd David Zuiderhoek met een moderne betonnen toren 'op een wijze die volmaakt van deze tijd is', aldus de jury, alleen zonder getrappt silhouet en daarmee uitgesproken plomp van karakter.¹²⁰ Dat gold ook voor het ontwerp van Marius Duintjer.¹²¹ Monumentenzorg was zeer tevreden met de uitkomst; volgens Engelbert ter Kuile beschikte Zutphen al over diverse oude torenspitsen en zou het saai zijn als ze allemaal dezelfde bouwstijl hadden.¹²² Tot de verliezers behoorden de te frivool bevonden 'tweede Wijnhuistorens' die Willem Bollebakker en Thomas Nix hadden bedacht.¹²³ Zoals gezegd greep een enkeling terug op de gotische spits, zonder daarmee dus in de prijzen te vallen. Een directe navolging van de oude peperbus werd door niemand beproefd; hooguit werd min of meer het oude silhouet ervan nagevolgd.¹²⁴

Het eindresultaat werd dus uitgerekend toch de terugkeer van de peperbus. Hoe tevreden de jury ook was over de uitkomst van de prijsvraag, een conflict tussen een juist niet tevreden kerkvoogdij en monumentenzorg zorgde meteen voor een patstelling. Die duurde dermate lang, dat er pas een oplossing kwam toen de

gemeente Zutphen uiteindelijk besloot de toren in eigendom over te nemen, de hele prijsvraag te negeren en na lange discussie te opteren voor een replica.¹²⁵ Zo eindigde de prijsvraag die van alle vijf misschien wel de meest toekomstgerichte toren had moeten opleveren in de bouw van de meest retrospectieve.

RECONSTRUCTIE VAN EEN EERDERE BEKRONING?

Samenvattend kunnen we stellen dat hoe ouder een toren was, hoe groter de kans was dat hij in oude vorm zou worden gereconstrueerd. Geheel gotische torens werden bij voorkeur herbouwd, *neogotische* daarentegen juist niet. Voor torenbekroningen uit de tussentijd gold: hoe karakteristieker, hoe kansrijker – en dat betekende in de praktijk dat de kans op herbouw toenam naarmate de bekroning ouder was. Gezien het verschillende lot van Arnhem versus Nijmegen, Vlissingen versus IJsselstein en Roermond versus Venlo, lijkt de grens in het midden van de zeventiende eeuw te liggen; wat eerder tot stand was gekomen, werd sneller als waardevol – en als met de middeleeuwse kerk 'vergroeid' – beschouwd dan wat jonger was.

Een alternatief voor het herstel van een onbevredigend bevonden bekroning van later datum had in beginsel ook het herstel van de oorspronkelijke middeleeuwse spits kunnen zijn. Wie inzoomt op de individuele torens moet echter constateren dat de gelegenheid om dit architectuurhistorisch verantwoord te doen zelden bestond. Ofwel, omdat er niets over zo'n oorspronkelijke bekroning bekend was, zoals in Nijmegen, Middelburg, Hulst en Den Haag.¹²⁶ Ofwel, omdat zo'n oorspronkelijke bekroning zelfs nooit had bestaan aangezien de gotische torenromp pas na de Middeleeuwen was voltooid, zoals in Arnhem, Vlissingen, Roermond en Venlo.¹²⁷ Ook in Rhenen was zo'n eerdere naaldspits nooit voorhanden; de klokvormige koepeltop uit 1531 die de in 1492 begonnen gotische Cuneratoren bekroonde, was hoogstwaarschijnlijk de eerste.¹²⁸

Aan historische opties was de keuze hier na 1945 dus steeds beperkt tot herstel van de barokke of van de neogotische spits. Of de keuze ook op het eerste gevalen zou zijn indien, als derde alternatief, eveneens een gotische voorloper voorhanden was geweest, is een open vraag.

NOTEN

1 Zie mijn korte beschouwing, 'De Notre-Dame kun je niet "authentiek" restaureren', *NRC Handelsblad* 9 mei 2019, Cultureel Supplement, C4-C5.

2 E.E. Viollet le Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIIIe siècle*, deel VIII, Parijs 1866, 14.

3 Zie J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland*, Den Haag 1975, 100-103;

W.F. Denslagen, *Omstreden herstel. Kritiek op het restaureren van monumenten. Een thema uit de architectuurgeschiedenis van Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland (1779-1953)*, 's-Gravenhage 1987, 94-96.

4 Zie in algemene zin T.H. von der Dunk, 'De moeizame vormgeving van het verleden', *Bulletin KNOB* 105 (2006) 4, 108-122.

5 Voor de Grondbeginselen zie Tillema 1975 (noot 3), 121-127, en voor enige

praktijkvoorbeelden Denslagen 1987 (noot 3), 172-184.

6 Daarover als evaluatie: M. Wiegman, 'De restauratie van de Domtoren, verschillende restauratieopvattingen verenigd', *Bulletin KNOB* 109 (2010) 6, 222-233. Zie voorts G.W. van Heukelom, 'De Domtoren te Utrecht en zijne herstellingswerken', *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1927, 42-59; E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht*, 's-Gravenhage 1965, 409-410;

- T. Haakma Wagenaar, *Memorandum Domtoren*, deel III (*De restauratie van 1901-1931*), Utrecht 1975, 54-92; R. de Kam, F. Kipp en D. Claessen, *De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad*, Utrecht 2014, 327-393.
- 7 Voor het besluit zie Van Heukelom 1927 (noot 6), 45-46. Voor een architectuurhistorisch beargumenteerde veroordeling van de ingreep zie T. Haakma Wagenaar, 'De spits van den Domtoren', *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1938, 25-41. Zie ook: Haakma Wagenaar 1975 (noot 6), III, 86-92, en De Kam, Kipp en Claessen 2014 (noot 6), 344-347.
- 8 Wiegman 2010 (noot 6), 225-226 resp. 222.
- 9 Wiegman 2010 (noot 6), 222.
- 10 Voor zover ik weet is er voor heel Nederland slechts het summier overzicht van E.H. ter Kuile, J.A.L. Blom en C.J.M. van der Veken, 'Oorlogsschade aan monumenten van geschiedenis en kunst in Nederland', *Bulletin van de N.O.B.*, 5e serie 1 (1947), 69-89. Het totale aantal oorlogsslachtoffers bedroeg 143 stuks, waarvan 54 volledig verwoest; zie I. Pey, 'Torenrijvragen in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog, in het bijzonder voor de vieringtoren van de St. Willibrordusbasiliek te Hulst', *Jaarboek Monumentenzorg* 1995, 184. Zie voor de oorlogsschade ook H. Janse, *De Lotgevallen der Nederlandse Kerkgebouwen*, Zaltbommel 1969, 141-145. Een vruchtbare bron als eerste regionaal overzicht is A. van Rijswijk, *De verwoeste kerken van Limburg*, Roermond 1946.
- 11 Voor Doesburg, zie J. van Raalten, *De Martinikerker van Doesburg. Het hart van een Hanzestad*, Doesburg 2010, 75-76, 80. Voor Doetinchem: T.J. Rougoor, *Catharinakerker kroon van Doetinchem. 12 eeuwen Doetinchem*, Doetinchem 2000, 260-263. Voor Arnhem: B.T. Boeyinga, 'De St. Eusebiuskerker en toren te Arnhem', *Bouwkundig Weekblad* 65 (1947), 71-73; H.P.R. Rosenberg, 'De Grote Kerk te Arnhem', in: *De Grote Kerk van Arnhem. Bouw, verwoesting, herbouw*, Arnhem 1964, 29, 32; A.G. Schulte, *De Grote of Eusebiuskerker te Arnhem. Ijkpunt van de stad*, Utrecht 1994, 82-84. Voor Nijmegen: H. de Heiden, G. Oldenbeuving en H. Jansen, *De St. Stevenstoren van Nijmegen*, Nijmegen 2004, 21-27; R. Glaudemans, 'Restauratie, verwoesting, wederopbouw. Instandhouding in de twintigste eeuw', in: H. Peterse e.a. (red.), *De Stevenskerk. 750 jaar spiegel van Nijmegen*, Nijmegen 2017, 270-276. Voor Rhenen: A.W. van de Bunt, *De Sinte Cumer van Rhenen*, Rhenen 1974, 37-41; H.P. Deys, 'Vijf eeuwen Cuneratoren', in: H.P. Deys, A.J. de Jong en W.H. Strous, *1492-1992. 500 jaar Cuneratoren te Rhenen*, Rhenen 1992, 22-30. Voor de Lange Jan in Middelburg: J. de Meyer, 'De spits van de "Lange Jan" te Middelburg', *Forum* 5 (1950) 433-436; K. Verschoor, 'De herbouw van het Abdijcomplex', in: K. Bosma (red.), *Architectuur en stedenbouw in oorlogstijd. De wederopbouw van Middelburg 1940-1948*, Rotterdam 1988, 99-100; R. Sinke en A. van Drunen, 'Verwoesting en wederopbouw', in: J. Dekker (red.), *De Abdij van Middelburg*, Utrecht 2006, 242-243. Voor de schade aan het Middelburgse Stadhuis: A. van der Steur, 'Ontwerp voor den herbouw van het stadhuis te Middelburg', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1942), 246; M.J.J. van Beveren, 'Vijf eeuwen later. De restauratie van het Stadhuis te Middelburg', *Bouw* 3 (1948) nr. 1, 33-34; M.J.J. van Beveren, 'Uitwendige restauratie van het stadhuis van Middelburg', *De ingenieur* 63 (1951), 161. Voor de herbouw: K. Verschoor en K. Bosma, 'De herbouw van het stadhuis', in: K. Bosma (red.), *Architectuur en stedenbouw in oorlogstijd. De wederopbouw van Middelburg 1940-1958*, Rotterdam 1988, 54-95.
- 12 Voor Echt, zie Van Rijswijk 1946 (noot 10), 44 met afb. 21; A.H.T. Raijmaekers m.m.v. N.J.A. Laugs, 'Beknopte geschiedenis van de St. Landricuskerk in Echt', *Echter Land* 2 (1989), 145. De telling in Hulst varieert; hier is door mij ook gedeeltelijke herbouw meegerekend. Voor deze spits, zie K.J.J. Brand, *Over de Basiliek van de H. Willibrordus te Hulst en haar torens*, Hulst 1994, 27-28; I. Pey, 'De St.-Willibrorduskerk te Hulst in nieuwe luister na restitutie en restauratie (1806-1958)', *Jaarboek Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten'* 1996, 23-27.
- 13 Voor Roermond, zie Van Rijswijk 1946 (noot 10), 97 met afb. 70; J. Huijsmans, 'De Kathedrale kerk van Roermond', *De Maasgouw* 65 (1946), 28; G.W.G. van Bree, *De Kathedraal van St. Christoffel te Roermond*, Roermond 1981, 9. Voor de wederopbouw: M. Smeets, *De Kathedraal van Sint Christoffel te Roermond*, Roermond 1953, 44-50. Voor Venlo: Van Rijswijk 1946 (noot 10), 120; W.W.H.G. van Rens, *Venlo St. Martinus*, Regensburg 1999, 7; B. Ariaens, 'De bouwgeschiedenis van de Sint-Martinuskerk te Venlo', in: W.I.N.J. Boelens e.a., *Duizend jaar Sint-Martinusparochie. Facetten van de geschiedenis van Venlo*, Maastricht 2000, 52.
- 14 Pey 1995 (noot 10), 191.
- 15 Van de Bunt 1974 (noot 11), 40-41; Deys 1992 (noot 11), 27-30.
- 16 Voor een eerste aanzet: T.H. von der Dunk, 'Torens restaureren. De hardnekkigheid van "versleten vormen-spraak"', *Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed* 10 (2018) nr. 4, 30-32.
- 17 Voor eerder eeuwen, naar aanleiding van de discussie omtrent de Walburgiskerk in Zutphen, zie E.H. ter Kuile, 'Oude torens met nieuwe toppen', *Forum* 5 (1950), 110-114. De problematiek komt indirect ook regelmatig aan bod bij: Janse 1969 (noot 10) en T.H. von der Dunk, *Toren versus traditie. De worsteling van classicistische architecten met een middeleeuws fenomeen*, Leiden 2015.
- 18 Voor een eerste overzicht en vergelijking van specifiek die vier, zie Pey 1995 (noot 10), 184-203.
- 19 Pey 1995 (noot 10), 184, 186.
- 20 Pey 1995 (noot 10), 186.
- 21 Pey 1995 (noot 10), 186.
- 22 J. Kalf, 'Behoud en vernieuwing beide. Herstel en herbouw van door oorlogsgeweld getroffen monumenten', *Bouw* 1 (1946), 557. Zie ook Pey 1995 (noot 10), 184-185.
- 23 Voor de oude toren en zijn lotgevallen, zie G. Houben, 'Weert en zijn toren', *Katholiek Bouwblad* 18 (1950-1951), 241-244; J. Henkens, 'Bouwgeschiedenis van de St.-Martinuskerk te Weert', *De Maasgouw* 87 (1968), 42-46; H. Haenen, *Sint Martinuskerk*, Weert 1980, 43-52; J. Henkens, 'De 3 bouwfases en de 4 gezichten van de Weerter St. Martinustoren', *Jaarboek Weert in woord en beeld* 1987, 77-86; E. Caris, 'De bouwgeschiedenis van de St.-Martinuskerk te Weert', *De Maasgouw* 112 (1993), 6-8, 21; E. Caris, *Sint-Martinuskerk Weert*, deel v (2000), 4-6. Speciaal voor Kaysers toren: J. Henkens, 'Verslag van de Opbouw van de Weerter Toren 1887-1889', *De Maasgouw* 90 (1971), 183-195.
- 24 Voor de prijsvraag en herbouw van Weert, zie A. van Kranendonk, 'Het resultaat van de prijsvraag voor een torenbekroning te Weert', *Katholiek Bouwblad* 19 (1951-1952), 161-165; G.H.M. Holt, 'De toren van Weert opnieuw in het licht', *Forum* 7 (1952), 335-348; Henkens 1968 (noot 23), 46-49; Haenen 1980 (noot 23), 52-53; Henkens 1987 (noot 23), 86-89; Caris 1993 (noot 23), 21-24; Pey 1995 (noot 10), 187-189; Caris 2000 (noot 23) VI, 2-8.
- 25 Holt 1952 (noot 24), 335.
- 26 Zie de afbeelding bij Holt 1952 (noot 24), 346-347.
- 27 Voor de prijsvraag en herbouw van de Walburgiskerk in Zutphen, zie H. Knijptijzer, 'Een nieuwe toren voor Zutphen. Rond de prijsvraag voor een beëindiging van de St. Walburgstoren', *Bouw* 5 (1950), 370-374; Pey 1995 (noot 10), 190-191; G.E. Hartman, 'De Sint-Walburgiskerk na 1945', in: M. Groot-hedde e.a. (red.), *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk*, Zutphen 1999, 280-286; J. Krijnen, 'De bouwen restauratiegeschiedenis van de toren van de Sint Walburgiskerk', in: J. Krijnen, G. Oldenbeuving en C. Willems, *De toren van de Sint Walburgiskerk. Bouw en restauratie van een klinkend Zutphens monument*, Zutphen 2008, 59-71, nadien gepubliceerd in *Venster* 17 (2019) nr. 4, 8-13.
- 28 De met de derde prijs bekroonde inzending van Anton W. Jansz kwam vervolgens daarbij in de buurt: 'Even die stomp afmaken en verder niets'; zie Pey 1995 (noot 10), 191. Zie ook Knijptijzer 1950 (noot 27), 373 met afb.; 'Uitslag van de Prijsvraag voor een be-

- ëindiging van de St. Walburgstoren te Zutphen', *Forum* 5 (1950), 97, met afbeelding op 98-99. Toen de zaak in 1955 vastliep zou nog een ontwerp van J.M.G. Numans voor verhoging van de romp met een extra vierkante geleding en afsluiting met een aan Zaltbommel herinnerend zeer laag tentdak circuleren; afgebeeld bij C.F.J. Schriks, *Zorg om het stadsbeeld. Drieluik uitgegeven ter gelegenheid van het vijftienvestigjarig bestaan van de Stichting Wijnhuisfonds Zutphen*, Zutphen 1982, 33; en Krijnen 2008 (noot 27), 69.
- 29 Raijmaekers 1989 (noot 12), 146.
- 30 F. Vermeulen, 'Om een nieuwe Bekroning van de Haagse Sint Jacobstoren', *Katholiek Bouwblad* 19 (1951-1952), 170-171.
- 31 Kalf 1946 (noot 22), 557.
- 32 Pey 1995 (noot 10), 185. In 1953 vond een grondige evaluatie en herziening van de Grondbevestigingsplaats; zie Denslagen 1987 (noot 3), 203-207.
- 33 Voor de herbouw, zie Van Raalten 2010 (noot 11), 88-91.
- 34 Voor de herbouw, zie Rougoor 2000 (noot 11), 312-327.
- 35 Rougoor 2000 (noot 11), 326 resp. 320.
- 36 Voor prijsvraag en herbouw in Arnhem, zie H.J. Heuvelink, 'Bekroning toren St. Eusebius of Grote Kerk te Arnhem', *Bouwkundig Weekblad* 73 (1955), 101-104; W.H. Tiemens, 'De herbouw van de Grote Toren van Arnhem', in: *De Grote Kerk van Arnhem. Bouw, verwoesting, herbouw*, Arnhem 1964, 66-68; Schulte 1994 (noot 11), 82-89; Pey 1995 (noot 10), 189-191.
- 37 Zie Rosenberg 1964 (noot 11), 33; Tiemens 1964 (noot 36), 66-67; Schulte 1994 (noot 11), 82, 84, 87.
- 38 Boeyinga 1947 (noot 11), 73; Pey 1995 (noot 10), 189. Zo ook het commentaar in het *Arnhem's Dagblad* van 5 februari 1955 na de prijsvraag, geciteerd door Schulte 1994 (noot 11), 87.
- 39 Zie Schulte 1994 (noot 11), 85; Pey 1995 (noot 10), 190; respectievelijk Kalf 1946 (noot 22), 558.
- 40 Pey 1995 (noot 10), 190.
- 41 Kalf 1946 (noot 22), 557: 'En zoo heb ik den moed niet gehad de geteisterde stad den feestelijken aanblik te onthouden van haar ouden torenkroon, die, luchtig en speelsch, in geestig contrast tot de strakheid van den langgerekte kerknok en den vierkanten torenromp, hoog boven haar daken, rinkelend tintelt tegen de lucht.'
- 42 De Heiden, Oldenbeuving en Janssen 2004 (noot 11), 24; Gludemans 2017 (noot 11), 276.
- 43 Voor deze barokke bekroning, ontworpen door Pieter Graafschap, zie E.H. ter Kuile, *De houten torenbekroningen in de Noordelijke Nederlanden*, Leiden 1929, 112-113; K. Heyning, 'De Lange Jan', in: J. Dekker e.a. (red.), *De Abdij van Middelburg*, Utrecht 2006, 126-127; Von der Dunk 2015 (noot 17), 168-169.
- 44 De Meyer 1950 (noot 11), 436, met op 434-435 afbeeldingen ter vergelijking van de top uit 1712 en 1955; Verschoor 1988 (noot 11), 100; Sinke en Van Drunen 2006 (noot 11), 243.
- 45 Besproken bij Ter Kuile 1929 (noot 43), 74-75; afgebeeld bij R.W. Tieskens, 'Inleiding. Omdat teyckeningen niet soo tot ons spreekken als een model', in: R.W. Tieskens, D.P. Snoep en G.W.C. van Wezel (red.), *Het kleine bouwen. Vier eeuwen maquettes in Nederland*, tent.cat. Utrecht (Centraal Museum), Zutphen 1983, 22. Een collage van de diverse overgeleverde torenbekroningen vindt men afgebeeld bij Verschoor 1988 (noot 11), 101.
- 46 Voor het herstel, zie F.S. Kloosterman, 'De geest van De Ruyter en de spits van de St. Jacobstoren', *Zeeuws Tijdschrift* 7 (1957), 46-51; A. Meerman, 'De kerkrestauratie na de brand van 1911', in: A. Tramper en W. Plas-van Rijsort, *Zeven eeuwen Sint Jacobskerk. Geschiedenis en restauratie*, Goes 1998, 87-94.
- 47 Kloosterman 1957 (noot 46), 48.
- 48 Kloosterman 1957 (noot 46), 48-50 (foutief van Arti et Amicitiae sprekend); Meerman 1998 (noot 46), 87.
- 49 Kloosterman 1957 (noot 46), 47, 49; Meerman 1998 (noot 46), 89, 94.
- 50 Kloosterman 1957 (noot 46), 49; Meerman 1998 (noot 46), 90.
- 51 Kloosterman 1957 (noot 46), 49; Meerman 1998 (noot 46), 89-94.
- 52 Zie J. Kalf, 'De restauratie van den toren te IJsselstein', *Wendingen* 10de serie nr. 4 (1929), 3; C.J. Blaauw, 'Een restauratiewerk van wijlen arch. M. de Klerk', *Wendingen* 10de serie nr. 4 (1929), 3-4; Tillema 1975 (noot 3), 146-150; S.S. Frank, *Michel de Klerk 1884-1923. An Architect of the Amsterdam School*, Ann Arbor 1984, 78-79; M. Bock, S. Johannisse en V. Stissi, *Michel de Klerk. Bouwmeester en tekenaar van de Amsterdamse School 1884-1923*, Rotterdam 1997, 283-285.
- 53 Voor dat oordeel over deze top, zie Kalf 1929 (noot 52), 3; Blaauw 1929 (noot 52), 3. Voor de bekroning: G.C. Labouchère, 'De toren der N.H. St. Nicolaaskerk te IJsselstein. Een bijdrage tot de geschiedenis van den strengen renaissancestijl in Nederland', *Oudheidkundig Jaarboek* 2 (1922), 39-44.
- 54 Voor de toren, zie B. Icking, 'Der Turm der Nikolauskirche zu IJsselstein zwischen niederländischer Bautradition und italienischer Renaissance', in: G. Bers en C. Doose (red.), *'Italienische' Renaissancebaukunst an Schelde, Maas und Niederrhein. Stadtanlagen – Zivilbauten – Wehranlagen*, Jülich 1999, 513-530; Labouchère 1922 (noot 53), 37-59, met ook veel aandacht voor de latere lotgevallen. Voorts onder meer E.J. Goossens en G. Vermeer, 'De 'strengere stijl' van Alessandro Pasqualini', *Bulletin KNOB* 91 (1992) 5-6, 178-179; W. Kuyper, *The Triumphant Entry of Renaissance Architecture into the Netherlands*, Alphen aan den Rijn 1994, 134-136; Von der Dunk 2015 (noot 17), 115-117.
- 55 Kalf 1929 (noot 52), 3.
- 56 Tillema 1975 (noot 3) 148; Denslagen 1987 (noot 3), 182; Bock, Johannisse en Stissi 1997 (noot 52), 284.
- 57 Tillema 1975 (noot 3), 148; Bock, Johannisse en Stissi 1997 (noot 52), 205.
- 58 Voor de toren, zie J. Leys, 'Het Wijnhuis en de Wijnhuistoren te Zutphen. Een nieuwe bijdrage tot de geschiedenis', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 83 (1992), 13-50; Von der Dunk 2015 (noot 17), 139. Voor het herbouwvraagstuk, zie de genoemde publicatie van Leys, 43; Denslagen 1987 (noot 3), 181-182 (met citaat).
- 59 Geciteerd naar Leys 1992 (noot 58), 43.
- 60 Leys 1992 (noot 58), 43, met beide ontwerpen in afbeelding 12.
- 61 Vgl. Kalf 1946 (noot 22), 558.
- 62 Voor de herbouw, zie C. Veth e.a., *Hoe men in Leiden een stadhuis ging bouwen*, Amsterdam 1934; Tillema 1975 (noot 3), 404-411; Denslagen 1987 (noot 3), 182-183; J. Dröge, *Het Stadhuis van Leiden*, Leiden 2001, 23-33; B. Laan, *Het Stadhuis van Leiden. De restauratie van de bestuursverdieping*, Leiden 2015, 29-43.
- 63 Daarover alleen kort Ter Kuile 1929 (noot 43), 75-76.
- 64 Prijsvraagprogramma gepubliceerd in: 'De plannen voor een nieuw Raadhuis te Leiden', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 54 (1933), 270-274. Voor het juryrapport, zie aldaar 274-288, met publicatie van de ontwerpen. Deze zijn ook afgebeeld bij Laan 2015 (noot 62), 31-33.
- 65 Veth e.a. 1934 (noot 62), 29.
- 66 Voor het juryoordeel over het plan van Kropholler, zie 'De plannen voor een nieuw Raadhuis te Leiden' 1933 (noot 64), 278-279; voor zijn eigen toelichting, zie aldaar 291-292 (afb. op 280-281). Voor commentaar, zie voorts Veth e.a. 1934 (noot 62), 46, 53-55.
- 67 'De plannen voor een nieuw Raadhuis te Leiden' 1933 (noot 64), 270; Veth e.a. 1934 (noot 62), 53; Dröge 2001 (noot 62), 27.
- 68 Veth e.a. 1934 (noot 62), 46-50; Dröge 2001 (noot 62), 31; Laan 2015 (noot 62), 34-35.
- 69 Voor het prijsvraagprogramma, zie: 'Afbouw van de St. Martinustoren te Weert', *Katholiek Bouwblad* 18 (1950-1951), 255-256.
- 70 Voor prijsvragen en herbouw in Hulst, zie C.A. van Swigchem, 'De zesde toren van de St. Willibrorduskerk te Hulst', *Zeeuws Tijdschrift* 25 (1975), 112-123; Brand 1994 (noot 12), 39-40; Pey 1995 (noot 10), 191-201; Pey 1996 (noot 12), 66-96.
- 71 Pey 1995 (noot 10), 191; Pey 1996 (noot 12), 68.
- 72 Voor de opeenvolgende torens in Hulst, zie K.J.J. Brand, 'De torens van de Basiliek van de H. Willibrordus te Hulst', *Bulletin van de Stichting Oude Zeeuwse Kerken*, no.32 (1994), 3-8; Brand 1994 (noot 12), 5, 7, 18, 19, 21, 22, 27-29; G.J. Lepoeter, 'De basiliek van de H. Willibrordus te Hulst', *Bulletin van de Stichting Oude Zeeuwse Kerken* nr. 12 (1984), 10-12; G. Sponselee en E. Taelman, *In en om de Sint-Willibrordusbasiliek te*

- Hulst, Hulst 1996, 7, 9, 14, 22-23, 24, 57, 62-67. Voor de toren van 1664: S. Groenveld, 'Een onbekend ontwerp van Pieter Aaronsz Noorwits. De toren van de Willibrorduskerk in Hulst (1663-1667)', *Bulletin KNOB* 110 (2011) 1, 19-43; Von der Dunk 2015 (noot 17), 151.
- 73 Voor die eerste twee torens, zie Brand 1994 (noot 12), 5-7.
- 74 Voor de bekroning van 1542, zie J.J.F.W. van Agt, 'De Sint Jacobskerk te 's-Gravenhage', *Bulletin van de K.N.O.B.* 6e serie 14 (1961), 169-172; C.J. Toebes, 'De Grote of St. Jacobskerk te 's-Gravenhage', *Spiegel der Historie* 4 (1969), 410 met in tableau overzicht van de bewaarde relevante afbeeldingen. Voor de uit 1420-1424 daterende torenromp: C.H. Peters, 'De Grote of St.-Jacobskerk te 's-Gravenhage', *Bijdragen en Mededelingen Die Haghe* 1900, 152-156, en het hierboven genoemde artikel van Van Agt 1961, 158, 171-176; C.F.C.G. Boissevain en C.M. Nigten, *De Grote of Sint Jacobskerk van 's-Gravenhage*, Zwolle 1987, 83-93. Voor de gietijzeren spits: Vermeulen 1951-1952 (noot 30), 168-169, en de hierboven genoemde publicatie van Boissevain en Nigten 1987, 85.
- 75 Vermeulen 1951-1952 (noot 30), 170; Boissevain en Nigten 1987 (noot 74), 85; J.H. Hennis, 'Ingrepren in het verleden', in: H.F. Ambachtshier (red.), *Grote of St.-Jacobskerk. De restauratie en aanpassing van de Grote Kerk te 's-Gravenhage (VOM-reeks 1987, nr. 5)*, 's-Gravenhage 1987, 10-11.
- 76 Vermeulen 1951-1952 (noot 30), 170.
- 77 Bekritiseerd door Vermeulen 1951-1952 (noot 30), 171-172; Van Agt 1961 (noot 74), 175; Boissevain en Nigten 1987 (noot 74), 85.
- 78 Huijsmans 1946 (noot 13), 35; Van Bree 1981 (noot 13), 8-9.
- 79 Tillema 1975 (noot 3), 494; Van Bree 1981 (noot 13), 9.
- 80 W.T.M. Hendriks, 'Uit de geschiedenis der St. Martinuskerk te Venlo. Restauratie van kerk en toren door Dr. P.J.H. Cuyppers 1872-1888', in: G.W.G. van Bree e.a. (red.), *Van der Nyersen opwaert'. Een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan drs. M.K.J. Smeets bij zijn afscheid als Rijksarchivaris in Limburg*, Maastricht 1981, 327-335; Ariaens 2000 (noot 13), 43-44, 49-51.
- 81 Voor deze bekroning, zie Krijnen 2008 (noot 27), 50-51; T.H. von der Dunk, 'Gelderse torens uit de tijd van de Republiek', *Venster* 12 (2014) no. 2, 14.
- 82 Voor de samenstelling van de jury, zie Pey 1995 (noot 10), 202 noot 19; Hartman 1999 (noot 27), 283.
- 83 Pey 1995 (noot 10), 191; Krijnen 2008 (noot 27), 69.
- 84 Zie Hartman 1999 (noot 27), 283. Voor bouw en ondergang van de vorige spits, zie K.O. Meinsma, 'De Sint Walburgskerk te Zutphen', *Oud-Holland* 19 (1901), 22-23 resp. 30. Zie ook Krijnen 2008 (noot 27), 40, 45, 50.
- 85 Zie het ontwerp van H.A. Ezerman, besproken bij Krijnen 2008 (noot 27), 54-55 met afbeelding op 55.
- 86 Zie het ontwerp van J.G.M. Numans, afgebeeld bij Schriks 1982 (noot 28), 30.
- 87 Hartman 1999 (noot 27), 284; Krijnen 2008 (noot 27), 70.
- 88 Hartman 1999 (noot 27), 285-286; Krijnen 2008 (noot 27), 70-71.
- 89 Voor het Middelburgse belfort en zijn bekroning, zie W.S. Unger, *De Monumenten van Middelburg*, Maastricht 1941, 19-21; R. Meischke, 'De stedelijke bouwopgaven tussen 1450 en 1530', in: H. Janse e.a. (red.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, Den Haag 1987, 93-95; P. Sijnke, *Het Stadhuis van Middelburg. Een bijzonder fraai raadhuis met een prachtige toren*, Middelburg 2002, 16.
- 90 Verschoor en Bosma 1988 (noot 11), 71-73 met afbeeldingen 78-81 en 78-87 met afbeeldingen 91-104.
- 91 Verschoor en Bosma 1988 (noot 11), 76-79.
- 92 Verschoor en Bosma 1988 (noot 11), 82.
- 93 Voor het juryoordeel over het plan van Blaauw, zie 'De plannen voor een nieuw Raadhuis te Leiden' 1933 (noot 64), 275-278; voor zijn eigen toelichting 288-290 (afb. op 272-274).
- 94 Pey 1996 (noot 12), 77-78.
- 95 Zie Dröge 2001 (noot 62) 27-29; alsmede 'De plannen voor een nieuw Raadhuis te Leiden' 1933 (noot 64), 270. Voor Dudoks project, zie zijn rijk geïllustreerde eigen 'Toelichting bij het ontwerp voor een Raadhuis te Leiden', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 55 (1930), 273-280; Laan 2015 (noot 62), 33-34.
- 96 Zie 'De plannen voor een nieuw Raadhuis te Leiden' 1933 (noot 64), 278. Zie voor oordelen ook Veth e.a. 1934 (noot 62), 9, 29-30, 32.
- 97 Het werd na De Klerks dood door Herman Baanders slechts licht gewijzigd. Zie Tillema 1975 (noot 3), 215 n. 149; Frank 1984 (noot 52), 78-79; Bock, Johannes en Stissi 1997 (noot 52), 285.
- 98 Voor de eerste prijsvraag, zie Van Swigchem 1975 (noot 70), 112-114; Pey 1995 (noot 10), 191-193 (met samenstelling van de vijf koppige jury op 202 n. 24); Pey 1996 (noot 12), 70-73.
- 99 Van Swigchem 1975 (noot 70), 115 resp. 117.
- 100 Voor de tweede prijsvraag, zie Pey 1995 (noot 10), 193-195; Pey 1996 (noot 12), 73-79; Sponselee en Taalman 1996 (noot 73), 62-67. Juryrapport met afbeeldingen in *Bouw* 8 (1953), 394-396; (uitvoeriger versie) in *Bouwkundig Weekblad* 71 (1953), 177-181, met toelichting van J.P. Mieras op p. 181-183; in *Forum* 8 (1953), 295-301, met commentaar van een zekere G.B. op 302-314. Ook opgenomen bij Sponselee en Taalman 1996 (noot 73), 62-65.
- 101 Zie juryrapport in *Bouwkundig Weekblad* 1953 (noot 100), 178. Zie ook Pey 1996 (noot 12), 79.
- 102 Pey 1995 (noot 10), 193-194.
- 103 Zie juryrapport in *Bouwkundig Weekblad* 1953 (noot 100), 177: bij de eerste schif-ting werden meteen 19 van de 40 ontwerpen als ondermaats terzijde gelegd. Zie ook Pey 1996 (noot 12), 75.
- 104 Juryrapport in *Bouwkundig Weekblad* 1953 (noot 100), 180.
- 105 'Want vooreerst is de Utrechtse Domtoren een der meest roemruchte voorbeelden van vaderlandse bouwkunst en vervolgens heeft het ontwerp van architect Verlaan voldoende persoonlijk om iedere gedachte aan slaafse navolging of epigonisme uit te bannen. En waar dit het geval is, kunnen wij ons er slechts om verheugen, dat desalniettemin de gelijkenis bestaat'. Zie Schulte 1994 (noot 11), 86-87.
- 106 Pey 1995 (noot 10), 188. Zie ook Caris 2000 (noot 23), VI, 3. Voor het juryrapport: 'Rapport over de projecten, ingezonden op de prijsvraag voor het maken van een voorlopig ontwerp voor de afbouw van de St. Martinustoren te Weert', *Katholiek Bouwblad* 19 (1951-1952), 165-168, met afbeeldingen van enige ontwerpen; extract van het rapport (met meer afbeeldingen) ook bij Holt 1952 (noot 24), 338-339, met meer ontwerpen op 340-347; alsmede in Caris VI, 4-6. Voor het juryoordeel zie ook Henkens 1968 (noot 23), 46-47; Henkens 1987 (noot 23), 86-87.
- 107 Zie Van Kranendonk 1951-1952 (noot 24), 163.
- 108 Voor de samenstelling van de jury, zie 'Afbouw' 1950-1951 (noot 69), 255; Henkens 1987 (noot 23) 86; Pey 1995 (noot 10), 202 n. 14.
- 109 Pey 1995 (noot 10), 188-189.
- 110 Pey 1995 (noot 10), 190.
- 111 Boeyinga 1947 (noot 11), 73.
- 112 Boeyinga 1947 (noot 11), 73.
- 113 Zie de afbeeldingen bij Heuvelink 1955 (noot 36), 101-104; voorts, met afbeelding van de bewaard gebleven maquettes van vier deelnemers: Schulte 1994 (noot 11), 85-87; en Pey 1995 (noot 10), 190-191.
- 114 Pey 1995 (noot 10), 190.
- 115 Voor de samenstelling van de jury, zie Pey 1995 (noot 10), 202 n. 17.
- 116 Pey 1995 (noot 10), 191.
- 117 Hartman 1999 (noot 27), 283. Zie ook het juryrapport: 'Uitslag' 1950 (noot 28), 86-88.
- 118 Voor het juryrapport, zie 'Uitslag' 1950 (noot 28), 84-106, met afbeeldingen.; alsmede Knijptijzer 1950 (noot 27), 371-373 met afbeeldingen; Pey 1995 (noot 10), 191. Zie ook enige afgebeelde projecten bij Schriks 1982 (noot 28), 30-33.
- 119 'Uitslag' 1950 (noot 28), 90 met afbeeldingen op 91-92; Knijptijzer 1950 (noot 27), 371 met afbeeldingen; Hartman 1999 (noot 27), 283-284.
- 120 'Uitslag' 1950 (noot 28), 106.
- 121 'Uitslag' 1950 (noot 28), 93-96 met afbeeldingen; Knijptijzer 1950 (noot 27), 372 en 374 met afbeeldingen; Pey 1995 (noot 10), 191.
- 122 Hartman 1999 (noot 27), 284.
- 123 Zie voor afbeelding commentaar op basis van het juryrapport: 'Uitslag' 1950 (noot 2), 105 resp. 103; voor Bollebakkers ontwerp, zie ook Knijptijzer 1950 (noot 27), 374.

- 124 Zie juryrapport: 'Uitslag' 1950 (noot 28), 87-88; zie voorts Knijtijzer 1950 (noot 27), 374.
- 125 Pey 1995 (noot 10), 191.
- 126 Voor de bouwgeschiedenis van de Nijmeegse toren, zie De Heiden, Oldenbeuving en Janssen 2004 (noot 11), met name 8-16; H.D.J. van Schevichaven, *De St. Stephenskerk te Nijmegen*, Nijmegen 1900, 189-203; Von der Dunk 2014 (noot 81), 10-12.
- 127 Voor Arnhem, zie Schulte 1994 (noot 11), 79-81 met afbeeldingen. Voor de bouwgeschiedenis van de toren aldaar 79-91; E. den Hartog en R. Glaudemans, *De Sint Eusebiuskerk te Arnhem. Bouwsculptuur en bouwgeschiedenis*, Zwolle 2013, 68-71, 183-185, 188-189. Voor de bekroning uit 1650-1651 van Paulus Pelen: Von der Dunk 2014 (noot 81), 14-15. Voor Vlissingen, zie Ter Kuile 1929 (noot 43), 75; A. Tramper en W. Plas van Rijnsoort, *Zeven eeuwen Sint Jacobskerk. Geschiedenis en restauratie*, Goes 1998, 10-11. Voor Roermond: Van Rijswijk 1946 (noot 10), 96; Huijsmans 1946 (noot 13), 35; Van Bree 1981 (noot 13), 6-7. Voor Venlo: Van Rijswijk 120; Hendriks 1981 (noot 80), 331; Van Rens 1999 (noot 13), 6-7.
- 128 Voor de Cuneratoren, zie W. van Iterson, 'De Cuneratoren te Rhenen', *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1964, 25-44; Deys 1992 (noot 11), 9-35; T.H. von der Dunk, 'Twee bijzondere torenbekroningen in het Sticht. De Onze Lieve Vrouwetoren in Amersfoort en de Cuneratoren in Rhenen nader beschouwd', *Fleहितte* 17 (2016), 10-13.

DR. T.H. VON DER DUNK studeerde van 1979 tot 1988 kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, met als specialisatie architectuur. In 1994 promoveerde hij in Leiden op een studie over de monumentenpolitiek van de Habsburgers tussen 1450 en 1750. Sinds 2002 is hij zelfstandig publicist en politiek

commentator, sinds 2006 tevens gastonderzoeker bij Europese Studies aan de UvA. Hij publiceert over de Nederlandse, Duitse en Europese architectuur- en cultuurgeschiedenis van de zestiende tot de negentiende eeuw. (t.h.vonderdunk@uva.nl)

'LIES AGAINST HISTORY?'

PROBLEMS OF CHOICE IN THE RESTORATION OF TOWERS IN THE TWENTIETH CENTURY

THOMAS VON DER DUNK

During the twentieth century a great many monumental towers and tower terminations were so severely damaged by fire, tempest or war that the question arose as to whether, and if so how, they should be rebuilt. Should it be in the exact same form as before the destruction, or should some other solution be sought? In the latter case, was a return to an earlier (putative) original version preferable to something new? And if the latter, should one opt for contemporary architecture, or was a more historicizing formal idiom desirable?

To what extent was the guideline embraced in 1917 by the government department responsible for cultural heritage (Rijksbureau voor de Monumentenzorg), which stipulated a contemporary architectural style for additions in the interests of historical honesty, actually followed in practice? In the localities themselves there was a preference for restoration of the old state, and that did eventually occur in a number of cases. On the basis of some twenty examples, this article looks for the first time at whether any clear trend can be discerned in the choices made. Of special importance in this context are the five design competitions (for the town hall tower in Leiden and for visually defining church towers in Arnhem, Zutphen, Hulst and Weert), because specific requirements could be laid down in the design brief, after which a jury was required to choose from among a series of entries and to publicly substantiate its preference.

The need to rebuild was always a given, even if, as when the entire church had been destroyed by war, it did not enjoy the highest priority. Entirely medieval

towers like that of the Martini Church in Doesburg, had the greatest chance of being rebuilt in the original form. If a Gothic tower had a termination in Renaissance, Baroque or Classicist style, the decision was often informed by an aesthetic judgement: the tower termination of St Stephen's Church in Nijmegen was considered characteristic, that of St Eusebius' Church in Arnhem was not. The Baroque termination of the Abbey Tower in Middelburg was largely reinstated but modified to accommodate the demand for a larger carillon. In practice the dividing line lay in the middle of the seventeenth century; later terminations tended to be considered too unremarkable.

Neo-Gothic spires atop Gothic towers were always replaced. Sometimes by a reconstruction (free or otherwise) of an older termination in Renaissance or Baroque style, such as in St Christopher's Cathedral in Roermond; in other cases with a modern, wholly new termination, as in St Willibrord's Church in Hulst, or a slightly historicizing one, as for St Martinus' Church in Weert. Even though undamaged by war, the cast iron spire of St James's Church in The Hague was replaced by a spire that harked back to the original sixteenth-century spire.

In the case of Gothic towers, one option that was never really tried was a reconstruction of the original (needle) spire, either because it had never been realized, or because of a lack of reliable information. Only in the case of St Walburgis's Church in Zutphen was this option considered, but in the end it was decided to rebuild the fire-ravaged 'pepper pot' spire.